

ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA, MENTÁLIS-FINANCIÁLIS ÚJRAGYARMATOSÍTÁS

Másként közelítések, továbbgondolásokba formált jegyzetek

Kihívó tartalmú és korszakosan is provokatív konferenciának adott helyet a budapesti Politikátörténeti Intézet 2011-ben,¹ ahol a meghívott előadók tematikus érdeklődési köre, szakmai múltja és interpretációs gyakorlata hívott életre olyan nemzetpolitikai kérdésfeltevéseket, melyek azt voltak hivatottak (esettanulmányi formában vagy történeti áttekintéssel) teoretikus keretbe szorítani, miképpen viszonyul egy nemzet tényleges (vagy virtuális) egysége a képzelt/valódi integrációs sémákhoz, kormányzati vagy pártos ideológiákhoz. Saját előadásom tartalmi fölidézése előtt azonban szükségesnek látom néhány koncepcionális vázlatpont referálását, hogy azután a nemzeti történeti narratívák által lényegileg adottnak vett „nemzeti egység” (és térségi kötődés) teóriával szemben egy kortárs álláspontot, vagy inkább lehetséges narratívát állítsak. Teszem ezt mintegy arról is szólván, hogy a nem okvetlenül egységes keretek közt egzisztáló „nemzeti közösséget” könnyen lehetséges az univerzális kollektivitás, (vagy épp a más kötődéseket és történeti távlatokat egyenirányítotttnak vevő szemléletmód nevében) valóságosnak képzelegni, de a képzelt közösség virtuális egysége eközben épp olyan alárendeltségbe jut(hat), mint jutott Trianon után vagy a második világháborút követően Magyarországon. Sőt, mivel „a nem egységes keretben létező nemzetek történetét gyakran a szétszakítottság, az elszakítás és az egymásra találás, egyesülés történeteiként értelmezik az egyik oldalról, az elszakadás, az irredenta történeteként pedig a másik oldalról”, épp ezért marad korszakos tudományos kérdés, hogy „a konfliktusok tényleg csupán a hazatérés pillanatának következményei, vagy messzebbre visszanyúló, strukturális okok is felsejlenek mögöttük? Ennek megítélésében fontos az anyaállam-kisebbség-lakóhely szerinti állam hármass viszonyrendszere is. Itt nem feltétlenül a kisebbség kettős alárendeltségéről van szó, hanem annak önálló, a másik kettőhöz képest mozgástérrel rendelkező szereplőként való felfogásáról is. Ennek következtében a hazatérés egy adott pillanat egyensúlyi állapotának megbomlását is magával hozza, annak minden következményével” (hangzik ki a konferencia-felhívásából, Egry Gábor szavaival, lásd Egry 2012). Ugyanakkor, s erre épp a kortárs történetírás, kisebbségkutatás, etnopolitikai gyakorlat hívja föl a figyelmet, „a hagyományos elbeszélések megha-

¹ *Hazatérések: nemzeti integráció, önazonosság, identitáspolitika egység és különbség erőterében. Tudományos konferencia a Politikátörténeti Intézetben (Budapest, 2011. szept. 22.)*

adásának, nyilvánvaló esszencializmusuk felszámolásának számos módja alakult ki. A nemzetépítés bemutatása társadalom- és politikatörténeti folyamatként a közösség konstruált voltának leszögezésén túl elemezhetőnek tartja magát a nemzetépítést is, vizsgálhatónak politikai eszközrendszerét, intézményeit, tartalmát. /.../ ez bizonyos mértékig továbbra is magában foglalja, hogy legalább a folyamat végső állomásaként, a nemzet egységes entitás. /.../ A diszkurzív megközelítés számára a társadalom és így a nemzet léte is reprezentációk rendszere. Ez egyfelől ideológiává transzformálja a nemzet (nemzetépítés számára központi jelentőségű) fogalmát, hiszen nem csupán a diskurzusnak a valósághoz való egyértelmű viszonya oldódik fel a reprezentációk képlékenységében, de maga sem független képviselőitől és a megragadni kívánt hatalmi viszonyoktól. Másfelől azonban a diskurzusok finom elemzésével első látásra azonos reprezentációk is nagyon különbözőnek bizonyulhatnak, akár a közösség tagolódását, akár a magukba foglalt hatalmi és hierarchikus szerkezetet illetően. A diskurzusok fenntartóinak viszonyrendszere a nemzet fogalmának látszólagos egyértelműségét is kikezdheti. Nem lehet célunk a különböző megközelítések hermetikus elkülönítése, igaz vagy hamis voltuk eldöntése. Mindezek külön-külön érvényes és megalapozott történeti elbeszélésekhez vezethetnek. Az is egyértelmű, hogy mindegyik értelmezés más-más csoportként konstruálja

meg vizsgálata tárgyát, nem egy esetben a társadalom jól elkülöníthető részeit fókuszba helyezve. /.../ A diszkurzív elemzés értelemszerűen a szövegeket létrehozókat és az ő közösségről kialakított képüket értelmezi, ilyen értelemben közel áll a nemzetépítés felfogásához. Ugyanakkor nem szükségszerű a társadalmi hatás, a csoporttudat közvetlen formálása. Fontos és izgalmas kérdés ezeknek a megközelítéseknek az egymáshoz való viszonya és összeegyeztethetősége, különösen annak tükrében, hogy jól elhatárolható társadalmi csoportokat vizsgálnak. Felmerül továbbá az a kérdés is, milyen hatása lehet mindennek a „nemzetre”, a közösségre? Miként szembesül ezzel a nacionalizmus politikai mozgalma? Milyen hatással vannak arra a nemzetfelfogás különbségei? Végül miként alakíthatja át mindez a korábbi, egynemű történeteket? /...Mindez/ nem feltétlenül a kisebbség kettős alárendeltségét, hanem annak önálló, a másik kettőhöz képest mozgástérrel bíró szereplőként való felfogását is jelenti. Ennek következtében a hazatérés egy adott pillanat egyensúlyi állapotának megbomlását is magával hozza, annak minden következményével. Miként reagálnak erre az adott szereplők?”

A fenti hosszabb idézet nem pusztán tisztelegés kívánna lenni egy sodró és (kemény önkép-revizíót is igénylő) szempontrendszer, szereptudat és politikai kultúra keretében, hanem annak politikatudományi szempontú jelzése is, miképpen formál-

nak kortárs narratívákat a történeti előképek keresésével, miként keresik a társadalom kortárs aktorainak stratégiáit és lehetséges válaszait azok, akiknek nem esszenciális magánérdeke vagy elhivatottsága a globalizáció korában mesterkélt kisebbség-teóriákba formálni a nemzet, a nemzeti kisebbségek, a földrajzi és politikai környezet szereptulajdonítási játszmáinak egészét, hogy ezzel is a saját nemzeti túlsúly, túltengő nacionalizmus és a mediatizált fensőbbség eszköztárát mozgósítsák mindazok ellen, akik ebben nem lojálisan/pártolólá, hanem kortárs kritikai attitűddel vesznek csak részt. Alábbi írásban körüljártak előlegezett összegzéseként: a huszonöt évvel ezelőtti politikai rendszerváltás mint nemzeti szabadságharc időszaka, vagy az azt megelőző évtizedek „nemzetnélküli” államszocializmusa („internacionalizmusa”) úgy hat vissza a mai politikai kultúrára és a nemzeti „feladattudat” vagy küldetés szándék-háttérére, hogy napjainkban már az ideológiai doktrína totalizálási folyamata (harsány államzsugorítási és válságkezelési gyakorlat mellett) terjed ki mindenre, omnipotencialitása elvitathatatlan tekintélyuralmi erőfölénnyé vastagszik, egyúttal nem pusztán kifelé irányuló megszállási, újragyarmatosítási törekvéseket segít elő, hanem ennél jóval hatékonyabban és nyersebben a befelé sugárzott hatásai lesznek meghatározóak... Rövidebben: nem Erdélyt, a Felvidéket vagy Kárpátalját kívánjuk államhatalmi konfliktus és uniós szintű térkép-átrajzolás révén megszállni, hanem e revizionista programcél megfordításával épp a hazai politikai erőfölény építését segítjük elő öngyarmatosítással. A „hazatérés” ebben az értelemben a helyzet sikerképes uralása, a potenciális hatalmi pozíció totális elfoglalása, a saját társadalom gyarmatosítása árán bekövetkező térnyerés és forrás-kisajátítás, ideológiai indoktrináció lesz, mely nem kis társadalomkutatói csudálkozásra a szavazóképes állampolgárok jókora hányadának nyílt vagy burkolt, de nemegyszer harsány támogatására is számíthat. Doktriner áthatás, ideológiai harsányság, propagandisztikus nemzetideológia veszi át a szerepet az értékrendek, normák, szabálykövetések, illendőségek, igazodások megkövetelésében, sajtóban, közviselkedésben, felvételben és hallgatásban, illeszkedésben és jovialításban is. Előbb mentális, világképi, morális, ideológiai értelemben következik be a belső szabadságharcos megszállás, azután stratégiai pozíciókat, hatalmi tőkeuralmat, doktrinális kényszert eredményezően, s mindenekelőtt a külső idegen ellen irányuló hajsza, a belső ellenség megbélyegzése és megfélemlítése, majd a másként beszélés karanténba szorítása, hatásfosztása, lassú betiltása programjával is. Erről, ezekről formálok alább néhány keresetlen megjegyzést, a konferencia tematikájától korántsem független, hanem azt részben tovább is gondoló értelemben, figyelmeztető és kérdező pozícióból, az önismeret-igény nevében.

A konferencia fő témakörében eltérő értelmezések kaptak hangot, s ezek közül is a szituatív „jelenkori” jelentés izgalmas történeti előképe világlott elő Egry Gábor előadásából. (Hosszabb citációra nem vállalkozhatok, különösen nem a többi előadás részletezését is vállalva, de Egry nem csupán kihívó, konferencia-elnök és szervező volt, hanem az alaphangot is meghatározta). Esettanulmányi példája történeti volt ugyan, de Brubaker „triadikus modelljét” kiegészítő komplex mintaelemzéssel a két háború közötti erdélyi elitek magatartását, politikai attitűdjét, s ugyancsak a huszadik század első felének román–román, román–magyar és magyar–magyar belső dimenzióit világította meg a mindennapi találkozások, viselkedésmodellek, az etnicitás szintjének diszkurzív konstrukciói mentén, jelesül a nemzet- és nemzeti-ség-diskurzusok vagy interakciók konkrét és dokumentált sűrűjében. Összegzésként úgy körvonalazza ezt az interakciós teret, hogy „Lényeges eleme mind a találkozásoknak, mind a diskurzusoknak, hogy az Erdély és a külvilág közt megélt vagy megragadni vélt ellentéteket etnicizálták, a saját nemzetben belüli másik csoport tagjai esszenciális jellemzőinek tulajdonították. Mindez nemcsak a diskurzusra volt igaz (az erdélyi román elit a regátiak bizantinizmusát vélte történelmileg kialakult nemzet-karakternek, az erdélyi magyar elit pedig az Erdély–Magyarország-különbséget az erdélyi szellem–magyar lélek hasonlóképp esszencialista kettősségében és egyúttal a

magyarországiak nem eléggé autentikus voltában remélte tetten érni), hanem az etnospecifikus találkozások során is. Ennek megfelelően Erdély mint entitás igen könnyen spiritualizálódhatott, és így feltehető volt, hogy lakóiban maga a földrajzi hovatartozás ténye hozza létre a sajátos karakterjegyeket. Ha azonban az ugyanahhoz a nemzethez tartozó erdélyiek és nem erdélyiek különbségei etnicizálódtak, akkor felmerül a kérdés: hol is található meg egy-egy nemzet? Elvégre az ilyen jellegű különbségtétel könnyen elvezethet ahhoz, hogy a két csoportot immár nem egyazon közösség részeinek, hanem külön, azonos lényegű entitásnak látják. Ez annál is könnyebben megeshetett, mert a találkozások tükrében és a diskurzusok alapján Erdély egyik legfontosabb jellemzője mind a román, mind a magyar elit számára az autentikus nemzeti lét volt. Az itt élők képviselték az igazi nemzeti tulajdonságokat és az itt élők mutatták meg a nemzet jövőjét, azt, hogy miként kell megváltoznia a többieknek ahhoz, hogy ők is elérjék az autentikus nemzeti lét állapotát. Csakhogy a központoknak is volt lehetősége befolyásolni a viszonyokat, különösen akkor, amikor a magyar–román konfliktus került előtérbe. Ekkor az Erdélyen kívüliek szerepe felértékelődött. A nemzetben belüli hierarchia sem volt tehát szilárd, éppúgy szituatívnak bizonyult, mint Erdély vagy akár a román és a magyar nemzet és nemzeti önazonosság meghatározása. Ha azonban Erdély maga is dinamikusan változott, viszont

ez a dinamikus változás valamiképp mégis igazolta a létét külön entitásként, akkor az előbbi kérdés másként is megfogalmazható: vajon lehet-e nemzet Erdély, vagy lehet-e külön-külön nemzet erdélyi románokból és magyarokból. Bár a kérdés ilyen formában soha nem merült fel, nem csak a diskurzusok szerkezete és a találkozások értelmezése mutatott errefelé, hanem a politikai programok gyakorlati részei is tartalmaztak ezt sejtető elemeket. Így aztán legalább tanulságként felvethető, hogy ha nincs 1940 traumája, amely leszűkítette az Erdély meghatározására szolgáló mezőt is, vajon nem jutott volna el mindkét regionális elit egy külön nemzetépítés igényéig? Annál is inkább érdemes felvetni a problémát, még ha itt nincs is esély válaszra, mert Erdély esete végső soron nem egyedi – centrum és periféria, központ és régió viszonya máshol és más korokban is hasonló módon rendeződött és alakult” (Egry 2012:86-88).

Ez a „máshol és más korokban” konklúzió készlet az azonosságkeresés példajaként elgondolkodni mindezen nemzet-kérdésekről abban a politikatörténeti és jelenkorkutatási dimenzióban, amelyben a régió, a térségi identitások etnikai vagy etnicizálható aurája kínál visszhangzó példát. Ha ugyanis a román–román vagy magyar–magyar kapcsolati rítusokat nem szükségképpen a brubakeri háromszögben (anyaállam, nemzetesítő állam és kisebbség) gondoljuk el, illetőleg ha a szükségképpen aszimmetrikus modell részeként tekintjük a nemzeti kisebbség központokhoz való viszonyát (lásd a mai erdélyi közpolitika magyar–magyar megosztottságát és vezető pártjainak-képviselőinek anyaországi kormányzathoz való viszonyát, vagy külhoni magyarságként megérdemelt költségvetési támogatottságát, kimustrált erdélyi politikusok magyar közpolitikába átemelését és funkciókba ültetését stb.), akkor a képlet nem csupán a határokon inneni/túli (nemzeti-etnikai) kisebbség relációjában áll meg, hanem a nemzeti program (az erőforrás-megosztás eszköztárával kimunkált és intézményesített) viszonyrendszerre is válik, melyen belül az anyaország támogatása az anyaországi nemzetépítésben érdekeltké lesz, egyebek közt bárkié, határokon innen is, aki az aszimmetria fenntartásában és bebetonozásában érdekeltséget mutat. Triviálisabb példatárral: ha költségvetési tétel lehet a senki nemzeties lelkületű által el nem vitatható etnikai elfogultság kifejezése a székely érdekvédelem és autonomizálódás finanszírozása területén, akkor hasonló forrásigények megilletik mondjuk az RMDSZ helyett Tőkés Lászlót is, s ha mindezen magyar (egyúttal magyarországi) székelyesedés is vállalt „nemzeti” arcvonalunk része lehet, akkor új nemzeti emlékművek, új nemzeti tankönyvek, új nemzeti alaptörvény, új nemzeti burzsoázia, új nemzeti média, új nemzeti vallásosság és civiltársadalmasodás is evidens része mindennek... – hogy messzebbi példáért ne menjünk, mint a civil összefogás békemeneti reprezentációi.

E programosság ideologikus, nemzet-építő, politikai rendszerideált választó és ideologikus eszközökkel érvényre juttató harsányságát tekintve ugyanakkor történelmi előképekre is épül. Nemzeti együttműködési programhoz ugyanis minden, etnicitás alapján egyenirányított értékrend és pragmatikusság evidens, szinte önvédelmi jogosultságú végrehajtása, államideológiává, kül- és belpolitikai célrendszerrel tehető, nem függetlenül a messzi korok hasonló nagy nemzetépítőinek példakövetéséről. A „mindenki egyszerre lép” képzelet, mely már a külön tempóban járókat kirekeszti, a lépésváltást vezérelvű diktátum következményének tekinti, ezzel simán kiérdemli a maga morális, végrehajtás-elvű intézményesülését és intézményrendszerét is, a politikai közösség szinte „egylelkű” entitásként tételezésével, a lojalitás és iránykövetés önként újrafelfedezett aktivitásaival pedig széles ívű látszatlegitimitást formálhat. S bár ha létrejön maga a nemzetkonstruáló program akár akadémiai, akár önszerveződési, helyi vagy országos, képzőművészeti vagy színházművészeti, földtulajdonlasi vagy koncesszió-birtoklasi érdekeltségi rendszere, ennek léte hiába a „nagy nemzeti egész” ellenében hat, a mögöttes ideológiában rejlő szabadságigény és az „elmaradt rendszerváltást” most elvégző politikai szereplők hatalomtechnikai bravúrstiklijé mégis kiérdemelheti a közjóvá hagyást. Mi több, még a politikai átalakulás jelen szakaszát (sokkal ritkábban és szerényebben) elemző politikatudomány

is kezes bégetőként szolgál ehhez, a nemzeti újjáéledés konstruktumát szinte csak talányos jelzőkkel illeti, kritikáikkal csupán kivételesen.

A szélesebb értelemben vett társadalomtudományi kutatások, jelesen a szociálpszichológiai, kisebbségkutatási, médiatudományi – és (főként az elmúlt egymásfél évtizedben) a lokális vagy regionális – látletek is egyre mélyrehatóbb jóslatokkal-javaslatokkal vagy aktivizáló programossággal regisztrálják a térségi politikai szereplők mobilitását, közpolitikai megjelenését és a helyi társadalmak szempontjából csökkenő érvényű (de a társadalmi integráció víziójában sokkal sarkalatosabb) szereptudat formálódását. Másképpen szólva: ha a nemzetépítés a nagytérségi, interregionális modell favorizálását vállalja-szorgalmazza, akkor az egyéb területek, mint a helyi kezdeményezéseké, a határok fölötti kapcsolatoké, a kistérségi kezdeményezéseké, a regionális pólusoké, vagy a településközi partnerségek képviselőit éppoly joggal és növekvő hangerővel hivatkozva a lokalitások önreprezentációját, még maradék autonómiájuk megőrzésének kívánalmait (pl. helyi szociális ellátórendszer, fejlesztési társulások, innovációs térségek, civil partnerségek, jog- vagy tulajdonvédelmi segélyszolgálatok, várostérségi kooperációk, falufinanszírozási vállalkozások, iskolafenntartási önállóság stb.).

A nyolcvanas évek elején, a helyi társadalmak (magyarországi és erdélyi) elméleti körülhatárolásának kezdetén a teoretikus

megközelítések szinte felfedezés-értékű nóvumként tárgyalták a települési struktúra vagy funkció fontosságát, egyfajta „kulturális maradék-elv” vagy neofolklorizmus reményében is a kontinuitások esélyeit keresve. Ez akkor nyilvánvaló (bár másfél-két-ésfél évtizeddel megkésett) válasz volt az államszocialista központosítás, a hamis „szocialista nemzet”-konceptiók sematizáló játszmáira és kihívásaira is. Még árnyaltabb tudományos és civil megközelítések fókuszáltak a tradíciókra, önszervező társadalmi kapcsolatokra, majd idővel (a kilencvenes évek elején már) a pártos tagoltságra, s mindeközben más (pl. vallási, regionális, mikrotérségi, etnikai, szubkulturális) megjelenítésmódok sokaságára építő identifikáló jelenségekre is, melyeket a kutatók megneveztek, részben le is írtak, rendszerbe simítottak (pl. fejlesztési térségek, innovációs térségek, „kulturális fővárosok”, pólusok, mikrorégiók, identitásrégiók, stb.). Ezek némelyikére közpolitikai programok, cselekvést szorgalmazó intézményi keretek, serkentő vagy visszatartó külső hatások készítették a települési társadalmakat is (pl. a kistérségi együttműködések, települési testvér- vagy társkapcsolatok, határokon túli kooperációk, úgymond „identitásközösségek” formájában szorgalmazott partnerség, stb.)... Ugyanakkor még napjainkban sem teljességgel világos, miként formálódik, hogyan rétegződik az identitás, hány árnyalat, tónus, dinamika befolyásolhatja, milyen keretek vagy kötöttségek serkentik ill. retardálják. A hatvanas évektől kibontakozó angolszász kritikai kultúrakutatás (cultural studies) területe, valamint a frankofón etnoregionális tagoltság komolyanvételenek egyre szorongatóbb kényszere a korábban marginalizált társadalmi csoportok kultúraképző erejére, a saját „hangjukat”, identitásukat kifejező konstrukciókra hívta fel a figyelmet. Közben a lokalitás- és identitás-kutatások, egymással párhuzamosan erősödő sodrásban egy (idézőjelben értett) „használatelméleti” nézőpontot, az aktív befogadás tézisént magukévá téve serkentették a helyi szellemiség kimunkálásának, újraélesztésének, fejleszthetőségének programját is. De nem okvetlenül vagy kizárólagosan a státuszok erősítésében láttak funkcionális programcél, inkább a létmódok alternatíváinak recepciójában megszülető jelentés-összefüggések és értelmezések kreálásában látták a populárisabb önazonosság és integráció-esélyeket, avagy a kulturális és viselkedési örökség virulens formáit. Ezek a modernnek nevezhető, minőségi mércék, eligazodási tartalmak sokszor megjelennek a kulturális modernitás-diskurzusokban, s nemegyszer szemben is állnak, szembekerülnek a hatalmi felfogásmódokkal, amelyek számáramég látványosabb és harsányabb identitás-reprezentációk formálódnak egybe, amilyenek például a határokon túli, kultúrák közti, nemzetek kölcsönhatásait vizsgáló elbeszélésmódok tárgyaként sugallt haza, a nemzet, a közösség, az egység, az érdekazonosság vagy éppen a kortárs migrációs folyamatok kezelésének tematikája. Nem térek ki bővebben rá, csupán utalok a poszt-szovjet térség új nemzeti identitás-

építő aktivitására a 89-es rendszerváltások időszakában, mely megannyi ponton hasonló, helyenként sokkal drámaibb változások előidézésére vezetett (legyen elég a szovjet nagybirodalom szétesését vagy a balkáni háború fázisait illető aggályokra emlékeztetni, vagyis arra, hogy a nemzetkonstrukciók egyik legelső fázisa a régi, vagy vélt, vagy kisebbségi, vagy többségi érdekeltségek, egyebek közt etnikai identitások kiszorítása, átdefiniálása, kizárása vagy bekebelezése is, lásd az ukrán nemzeti és orosz ellenemzeti folyamatok alakulását az elmúlt két évben)...

A hivatkozott konferencia beharangozójában fölvetett kérdésekkel összefüggésben, magával a tematikus fölvetéssel készséggel egyetértek, de némi pontosítás keretében. Egyfelől úgy látom, hogy a nemzeti egység „adottnak vétele” nemegyszer pusztán hivatkozik a régiség okán fönnálló jogosultságra, a kulturális örökség, nemzettudat, érdekérvényesítési célrendszer és politikai legitimitás továbbvitelére, de máskor meg új konstrukcióra épül, avagy kreatúrára inkább, csinálmányra, melyet javarészt pártpolitikai vagy történeti ideológiai legitimációs üzenetként sikeredik megfogalmazni – de nem okvetlenül jön ez közvetlenül magából a történő történelemből és aktív társadalomból! Tényigaz, hogy „a hagyományos történeti narratívák meghaladásának, a sokszor önleplezően nyilvánvaló esszencializmusnak megannyi ellenzési, kivédési, felszámolási módja alakult ki, s a nemzetépítés a közös-

ség konstruált voltának leszögezésén túl társadalom- és politikatörténeti folyamatként tételezi a közösség konstruált voltát is, miként magát a célrendszert, a nemzetépítést” (idézet Egry Gábor tematikus alapvetéséből) vagy annak politikai esz-közrendszerét, intézményeit, tartalmát. De a prioritásként megjelenő célképzet, a nemzet mint egységes entitás ennek révén nemcsak nem tud megszabadulni az etnikus identitás-építés kötelező víziójától, hanem rá is ébred, hogy kénytelené válik elszenvedni a „képzelt közösség” egyedeinek diszharmonikus önazonosságát, mely immár (vagy ténylegesen is réges régtől fogva) rendszerint kívülről rávetített, kötelezően kényszerű és rémálom-szerűen hamis is jobbára. Ettől azután az identitás-állandónak tekintett önazonosság-esszencia eleve hamis szerkezetet, túlsúlyos és esetleges hierarchiát, egyed- és mikroközösség-függő entitásokat, többre-tegű identitásokat állandósít, külsődleges függésrend részévé teszi a nemzetkonstrukciós kölcsönhatások, lokális és térségi interakciók eredményeit. A vállalt kölcsönösségek és másságtudatok mellett aligha lehet érdekünk a historikus önlegitimációk narratíváit elvitatni, főként akkor, ha élő, érdemi, konkrét közösségek a megfigyelés tárgyai-alanyai, nem pedig státusdiskurzusok vagy végig nem gondolt nemzet-képletek. E téren a konferencia inspiráló tematikus meghívója szerint: „A nemzetépítés elkülöníti a nemzet „építőit” és a „alapanyagát”. A csoportok nélküli és a minden-

napi etnicitás számára a két csoport közti kapcsolat kevésbé egy irányú, sokkal inkább kölcsönös, illetve ezek megosztottsága, az egyéni viszonyulás is kiemelt szerepet kap. A diszkurzív elemzés értelemszerűen a szövegeket létrehozókat és az ő közösségről kialakított képüket értelmezi, ilyen értelemben közel áll a nemzetépítés felfogásához. Ugyanakkor esetében nem szükségszerű a társadalmi hatás, a csoporttudat közvetlen formálása". Viszont a nem pusztán teoretikus, hanem konkrétan szóbanforgó társas csoportok között az énképek és másságtudatok kihívó különbségei maguk is sokszor az interakciók hiányáról vagy reflexivitás-hiányról vallanak, az eltérő interpretációk és ideológiai narratívák összeegyeztethetősége, a jól elhatárolható társadalmi csoportok önkreatív mutatkozása pedig nem válik mindennapos diskurzus részévé – vagyis épp az érintettek lesznek az efféle „megtéréstörténetekből” kizárttá.

Az etnikai, társadalomnéprajzi vagy kisebbségtudományi és kulturális antropológiai esettanulmányok is csak részben tudnak a korszakos történeti és (főként) politikaelméleti vízióknak megfelelni, amikor az identitás mint közösség-konstrukció kérdésével foglalkoznak. Ráadásul a kortárs politika- és társadalomtudományok konstruált távol-sága és hidegsége nem is mindig enged mélyebb betekintést az élménynarratívák és ön-reprezentációk világába. Elemzésemben éppen ezért kívánok a nemzetkonceptiók közösségek nélküli, s ellenoldalon a közösségek „nemzetnélküli” egzisztálásának néhány érintőleges példájával megvilágítani olyasfajta „nempolitikai politikákat”, amilyenek például a státusztörvények alkalmával, a kisebbségi regionalizmusok egynémely esetében, a kettős állampolgárság kihívásai ügyében, vagy éppen az autonomizálódási (székely, szórvány-vidéki), munkaerő-vándorlási és migrációs stratégiák, továbbá térhasználat természetrajzával jellemezhetőek. Ezekre utalva azt kérdezem tehát példaként: kisebbségi közösségek tényleges „hazatérése”-e a nemzethatárok szimbolikus kiterjesztési gesztusa? Lehet-e egység – vagy inkább a különbség? – legitimizálásának játszmája, ha a másságtagadó társadalmi törekvések sodrába kerülnek élő közösségek, vagy ha a mindegyre fölszámolódó tradicionális közösségiség helyébe valamely új univerzum, a „másság-alapú” társadalmi létformák lépnek késztetésként? Nem inkább arról van-e szó, hogy például a határokfölötti kooperációk, határok alatti migrációk vagy az európai integrációs policy-k számos törekvésében rejlő dekonstrukciós stratégia nem válik az önazonosság építésének eszközévé, sőt, ellenszerévé lesz? (Szétszaladnak nemzetek, de nem lesz belőlük európai entitás, vagy megtelnek migrációkkal, de nem képesek már integráló erőket mozgósítani, stb.). Rövid, előlegzett válaszom szerint a mindenkori „idegen” definiálása adja (hermeneutikai értelemben) a belső kolonizáció egy adekvát módját, s teremti meg a recens gyarmatosítási folyamatok hatásos és hatékony változatait (a nemzetkiterjesztő, a határmentő, az autonómia-párti, a szövetségkereső, a

konfrontációs, a neo-paternalista vagy az új-törzsi alternatívát). Az EU-s integráció mint dekonstrukció-dekompozíció érvényesül, az egység versus különbség eszközzel új gyarmatterület kialakítását segíti elő, megszállja és kizsákmányolja azokat a társadalmi víziókat, kapacitásokat, hajlandóságokat, melyek a rendszerváltások után elveszítették a stabil hovátartozás-érzetek és életút-választási szabadságok látásra felkínálkozó perspektíváit.

A diszkurzív rébuszokban beszélés helyett engedtessek meg néhány rövid példa, utalás, reprezentáció...: ilyen idézőjeles „konverzióként” (eredetileg „megfordulás, megtérés” értelmében, de tágabb értelemben egy adott személy vagy közösség eszmei meggyőződésének vagy identitásának feladását értve ezalatt) egy másik hovátartozás mintegy „megajánlásának” szcénáját tükrözte az Antall-korszaki vízió, 15 millió mentális magyar fölötti uralomkiterjesztés és újgyarmatosítás. Hasonló visszafordulás mintaképe sejlik föl a határon túliság, a „hazatért nemzettest” víziójában (lásd Trianon-ünnepségek, német megszállási emlékmű-építés, Horthy-kultusz élesztése, Kossuth tér átépítés, budavári kormányprogram, utcaelnevezések, Wass Albert és rokonainak kultusza, szakmai hivatásrendek visszaállítása, kultuskormányzat-építés példáit), mely a rendszerváltó Magyarország mintegy negyedszázados „vissza Erdélyt” tanításának ideológiává transzformált erőpolitika gesztusa. Nem kell sok szakirodalmi hivatkozás Kolozsvár

magyarok általi „visszavételének” évtizedes árnyképéről, a csángók és székelyek tömbösített hovátartozási földrajzának újrarajzolásáról, a romániai autonomizációs trend utóbbi évtizedben mind népszerűbbé válásáról és anyaországi (etnikai alapú) támogatásáról, a határon túli értelmiségi elitek státusdiskurzusáról, kedvezménytörvény-gumicsontról, a ketős állampolgársági jövőképek magyar és külszági kormány- vagy pártpolitikai víziójáról, a nagymagyarországi vágykép, a poszt-trianoni revízió mai újraélesztéséről sem. A nemzeti integrációs vélelmek policy-vá erősödése és ideológiai rangra emelése ugyanis leginkább kormány- és pártpolitikai stratégiák része, jóllehet néhány társadalmi nagycsoport vagy mozgolódás is kitartóan képes zászlajára emelni ezeket. Izgalmas részkérdés lenne nemcsak a territoriális képzetek egyszer-valamikori végiggondolása pusztán elméleti játszma-ként, például „Erdély visszacsatolása” mint nyolc millió román kisebbséggel együttes népmozgalom stratégiája, vagy akár a földrajzi-lokális térségben nem lakó, de választási egyenlőség elve alapján határon túli szavazóként belpolitikai beleszólást és képviseleti mandátumot segítő tömeg „részvételi demokráciájának” abszurditásáról – mindez jelen van ma olyan tematikaként is, melynek erőpolitikai kijelölése láthatóan nem számol a reáliákkal: a hazatért és hazatérített „magyarság” miként hozza magával sok évtizedes hagyományainak, létmódjának, értékrendjének,

kapcsolati körének, vallásgyakorlatának, vegyesházasságainak, iskolázottságának, képességeinek, nyelvtudásának, szokásainak másságát a „tiszta magyar” miliőbe. Ezt a problematikát példaképpen a csíkszeredai KAM kutatói a magyar–magyar relációkban, Ilyés Zoltán négy-öt térség interetnikus határdiskurzusaiban, Feischmidt Margit és kutatótársai további három-négy térségi viszonyrendszerben is vizsgálták, beleértve a közösségek és identitások belső tagoltság-változásait, a nemzetdiskurzusok viszonyrendszerének relativizálási módjait, a helyi vagy térségi hatalmi viszonyokban gyökerező konfliktus-potenciálok látványos reprezentációit, az etnikai migrációk Kárpát-medencei tipológiáját rajzolva körül. E diszkurzív megközelítésekben a nemzet – mint közösség nélküli etnikum, vagy tagoltság nélküli virtuális entitás – olyan nacionalizmusokba tagolt hierarchiát szimbolizál, amely a mindenkori-bármikori primordializmusok erőhatalmi sodrával vágyik tisztázni a valós társadalmi diskurzusok érvényességét. Látványos az eltérés a szocializmus-kori látens nemzetvízióhoz képest, és feltűnő a kontraszt a nemzetrevíziós hókuszpókuszolás évszázados aspirációihoz képest is. Mindeközben a (kedvenc témám: a Nyugat felé törekvés, keletről elszakadás, sőt nyugatmeghódítás és politikai orientáció-változás Kelet felől Nyugat felé) olyan reorganizációs törekvéseket tükröz, melyeknek ellenhatásaként éppen a „nyugatbefogadás” merevedik meg, s lesz állami szinten is önkirekesztési policy részévé, Európa elutasításának lényegévé, a külső „megszállók”, „gyarmatosítók” elleni jogos önvédelem alap-ideológiájává. A szimbolikus politizálásban a „zárva várt Nyugat” doktrínája a kelet-európai középeurópaiság identikus vállalásává szikárodik: a nagymagyarországi flyerek és térképek sodrásában a lehetséges „keleti terjeszkedés” gyarmatosítási ideológiája kap lábra, a schengeni szerepkör a „civilizálandók civilizálását” készleteti politikai stratégiaként megfogalmazni (szlovákok, szerbek, románok, ukránok felé is ki-kiutalásokkal), a nemzeti vágták és lovasnomád turultenyésztők bocskoros-motoros nemzedéke tanulja újra a neo-sámánizmus pilisi-alföldi hagyományait, ébreszti Emesét az örök álomból, hogy segítse elő a kicsinyített méretű kopjafa-faragványok hazai piacokra kerülését... Az ízlés tora, temetése utáni vigalom mindez, erőteljes nemzeti dalolással, székely himnusszal és parlamenti zászló-csatákkal, politikai retorikával, ellentüntetések ellentüntetésével, stb.

A nemzet-konferencia megszólító kérdése volt a nemzetrepresentációk és hatalmi viszonyok diskurzusában tetten érhető hierarchiák vagy konstruktumok nacionalizmus-mértékének átgondolása is. Ezekhez esettanulmányi szinten nem próbálok hozzászólni, lesznek méltóbbak, akik ezt megteszik. A revíziós kísérletek és interpretációk kérdéskörében is elsősorban azt tartanám mérlegelendőnek, milyen jogrendi harmonizációt, milyen térségi politikai kultúrák összhangját, milyen kisebbségi képviseleti és elit-diskurzusokat, mely interakciókat és kollíziókat, kooperációkat és csoportszintű

önreprezentációkat lenne képes átírni egy másfajta integrációs képződmény (például a helyi aspirációkat, lokálisakat komolyabban vevő; vagy a lokális interetnikus kölcsönhatásokkal számoló, kirekesztéssel nem élő, berekesztésre nem játszó politikai viselkedés-kód). Azt látom ugyanakkor – s nem véletlenül kezdtem ezzel a felvetéseimet –, hogy a lokálisok szintjén egy „átlagfalunyi” népességre jut (jó esetben) vagy öt-tíz politizáló stratéga egy hátrmenti térségben, jut három-öt reflektív újságolvasó, tízszer ennyi határátjáró, és ezerszer ennyi társadalmi aktor, akit a történések vagy nem detektálhatóan érintenek, vagy csupán sodornak, miközben már csupán virtuálisan létezik a települési közösség, szétestek a társas csoportközösségek, elolvadtak a korosztályi- és normaközösségek, felpuhultak vagy parfümálódtak /vagy beszorított helyzetbe kerülnek egyre inkább/ a vallási közösségek, elmállottak a nagycsaládi vagy családi integrációs tradíciók is. Ezekhez a konvencionális hierarchiájú, számos szorongató feltételtől évszázadok óta alkalmian szenvedő „természetes” entitásokhoz viszonyítva, avagy a merev struktúrájú (és törzsi társadalmak esetében erőteljes, klán- vagy kaszt-szerű szerkezetbe tagolódott) személyközi viszonyrendszerbe illeszkedő konvencionális világba tramplizott bele most a fogyasztás új rendjének mindent felülíró hatása, egy újgyarmatosítás jó esélye, a migrációk új értéktörvénye, a konvencionális érték- és értékrendszer napról napra és alkalmi szcé-

nák szerint átíró dramaturgiák tömege is, mintegy „globlocal” hatásegységgel, a polgári értékrend (Baudrillard kifejezését használva) normarendjének kényszerképzete alatt végrehajtott „földi demiurgia” megvalósulásaként.

Vagyis föltehetjük még egyfajta illuzionista költőiséggel a kérdést: miként mutatkozik az általános politikai és szellemi hegemónia iránti törekvések elfogadottsága, s lehetséges-e „számításba venni az intézményes egységesítést, a jogrend változásait, a különböző politikai kultúrák hatását, a kisebbségi elitek pozícióit és ehhez kapcsolódó diskurzusait... a különböző szintek és szereplők (egyének, mindennapi-ság, interakciók, diszkurzív fellépés stb.) összekapcsolódásánál, beszélhetünk-e egyáltalán közösségről vagy inkább csak kisebb csoportokról” (lásd a konferencia tematikus kiírásában), de a migrációs mozgások dinamikái ennél sokkal zordabban fogalmazzák át a kérdéseinket strukturális beavatkozásokká, megszállásokká, menekült-státuszokká, kirekesztők és befogadók huzivonijává, harcálláspontok és rejtett tűzfészkek állóháborújává, interetnikus békétlenségekké, új és még újabb gyarmatosítási-bekebelezési stratégiákká.

Egy Gábor gyakorlatiasan megfontolt kérdésfeltevése volt, hogy tegyük vitatémává: „milyen hatása lehet mindennek a „nemzetre”, a közösségre? Miként szembeesül ezzel a nacionalizmus politikai mozgalmával? Milyen hatással vannak arra a

nemzetfelfogás különbségei? Végül miként alakíthatja át mindez a korábbi, egynemű történeteket?” – a magam válasza ugyanakkor diszjunktabb és relativizálóbb: miközben a nemzetfogalmak termelése a feltörekvő későpolgári elitek szerepköréhez kapcsolódott egykoron, /helyenként a birodalom-ellenes nemesi elitek is megtették a magukét, szemben az aulikus konzervatívokkal és univerzális rangra igényt tartó egyházzal is/, eközben a „mátság mint köpönyeg” a múltból hozottan rejti, provokálja és inklúzióra készíti a lokális közösségeket. Épp e (helyenként még talán valamilyen szinten létező, túlélő) közösségek elitmentes és antiintellektualista attitűdje válaszol ma már nagyon is attraktívan, korszakosan erőszakosan és konstans módon kitartóan „nem”-et a közösségszerveződési szereptudatokra, a kívülről jövő nyomásra, ha még egyáltalán tud válaszolni, ha még van kinek válaszolni, ha még szavakat talál hozzá. De hasonlóképpen elutasít minden maradék, egészséges helyi tudat mindenfajta külső behatást, főképp ha azok valamely egynapéló doktrínát szolgálnak, s nem ritkán akkor is, ha univerzális értékeket sugallnának. A „hazatérések”, az „otthon és itthon” stratégiái már nemcsak az anyaállam–kisebbség–lakóhely viszonyrendszerét tükrözik (például csángó, székely, diaszporikus, menekült, hontalan, identitás-fosztott státusok növekvő számában, a romániai vagy szerbiai migráns közösségek kialakuló kapcsolatrendszerében), hanem a multikulturális relációkat, a multiplikációs készleteteket, a többrétegű identitásokat, struktúrát helyettesítő funkcionális szerepviselkedéseket is. Olyan hazatérést tehát, melyben a haza már nem topológiai helyszín okvetlenül, hanem virtuális hovátartozás, kapott vagy felvállalt identitás inkább, s a kisebbség már nem egység, hanem megosztott entitás, a lakóhely pedig a mozgásosság tempójának kitett alkalmi pozíció inkább, de nem a gyökér, nem a lombfakadás helyszíne, és semmiképp sem a termés szüretének szakrális tere...

Mindezekon viszont, külön-külön és együttesen is, rajta ül a tényleges népmozgáson túli, vagy azokon belüli újgyarmatosítások megannyi hatása. Nemcsak a kétharmados túlhatalomról beszélek (öngyarmatosításként), nemcsak az „idegenszívűek” be- vagy kirekesztéséről (mentális megszállás következményeként), hanem arról az európai túlhatalomról is, amely háborúival és történeti súlyú imperializmusaival többszörösen is átírta a népek romantika-kori nemzeti önfelfedezésének morális, kulturális és örökségi forgatókönyvét a hatékonyság és a materiális alapelvű uralmi eszköztár eszélyességének mutatványává, közben önmaga kisebbségeinek és mátságainak beáldozásával is arra törekedett, hogy leigázási gyakorlata ne csak a földrész határain túlra terjedjen ki, hanem az öngyarmatosítás tartományaira is. Ebben a helyzetben viszont lehet kérdésünk a kisközösségi hatalomkiterjesztés más közösségek fölé, lehet problémánk a térségi uralom fennálló rendszere vagy kihívásainak nyomatéka más régiók felé, lehet

küzdésmódok és narratívák kérdése nemzetek közötti huzakodások, határok, nyelvek, interkulturális kapcsolatok sokfélesége is... – de a legsúlyosabb kihívás mégis az önmagunkhoz megtérés, a hazajutás-hazatalálás lehetséges őszintesége lesz... Párban vagy szemben a gyarmatosítókkal.

Tőmondatokba foglalt konklúzióim tehát: a Hazatérés mint mentális újgyarmatosítás egy illiberális demokrácia állapota. Mögötte ott az autoriter állam, mely autokrata eszközökkel lebontja az alkotmányos kereteket, visszaközpontosítja a politikai teret, ebben új és saját redisztribúciós fölényt alakít ki, s ami kezére esik, azt sebtiben gyarmatosítja, megszállja, energia-fosztja is. Ez a restauratív, lefosztó, haszonélvező államiság a legklasszikusabb gyarmatosítási képleteknek felel meg, nem a lenini vagy marxi állammonopolista kapitalizmus értelmében, hanem a 20. századi afrikai, ázsiai, dél-amerikai gyarmatpolitikák stratégiái értelmében. Ugyanakkor épp az állami szintre emelt maffia-stratégiák teszik lehetővé annak fölismerését, hogy a mindenkori „idegen” definiálása adja (hermeneutikai értelemben) a belső kolonizáció egy adekvát módját, s teremti meg a korszakos újgyarmatosítási folyamatok hatásos és hatékony változatait (a nemzetkiterjesztő, a határmentő, az autonómia-párti, a szövetségkereső, a konfrontációs, a neo-paternalista vagy az új-törzsi alternatívát). Ebben a mentális visszahódításban a jobboldaliasodás mint uralomvisszavé-

tel morális fennsége szerepel, önfelhatalmazással és kíméletlen rátelepedéssel... Hamis nemzetelvű manipuláció, közhelyesen interpretált és demagóg demokratizmussal, egypártrendszeri államideológiával, határokon túlnyúló bekebelezéssel. A hegemon ideológiai doktrína társadalmi recepciója direkt és másodlagos terekbe betóduló eszmepótlékokkal idéz elő erodálódási hatásokat, politikai erővesztési pótlékokat használ föl saját potencialitásának növelésére – mindez energiafosztás bármi áron, kiegyezés nélküli kultuszépítés, totálisra vágyakozó indoktrináció... Ebben a helyzetben (bármelyik) kisebbség és (bármilyen) másság is szükségképpen áldozat... Az intolerancia garázdálkodása most még elsősorban mentális gyarmatosítás révén érvényesül, mint korábban ez lehetséges lett volna az elmúlt negyedszázadban, de a belső gyarmatpolitika lassan kiterjed a gazdasági, politikai, intézményrendszeri, bürokratikus, jogbirtoklási és kapcsolathálózati megszállásra is. Radikális egzotizmus veszi kezdetét, ahol az egzotikus maga a saját társadalom, a belőle képezhető tünemény pedig potenciálisan még hosszú ideig képtelen a gyarmatosítottágbóli önfelszabadításra. A különbség melodramájának melodramája mindez – ahogy azt Baudrillard oly kiegyensúlyozott magabiztossággal leírja (1990). Hiányzik belőle a respektus hermeneutikája, a legalitás mellett is igényelt legitimitás, a (nemhogy képviseleti, de legalább) reflektív demokrácia alapelve is. A rendszer

paternalizmusa nemcsak az illiberális berendezkedést tartósítja, de jócskán kiterjed a funkcionális megszállás, a kamatpolitikai pragmatikusság, a gyarmatosítókra jellemző kíméletlenség megannyi területére is. Új nemzeti tér, talán új etnosz keletkezik éppen, a képletesnél is virtuálisabb „haza”, mely ha kicsiny és sérülékeny is, a nagyság és hatékonyság víziójával merész. A jövő nemzete talán, s lehet, egyike a legsikeresebbeknek...

Felhasznált és hivatkozott szakirodalom

- Alexander, Jeffrey 2008 Clifford Geertz and the Strong Program: The Human Sciences and Cultural Sociology. *Cultural Sociology*, Vol. 2. 2:157-168.
- Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London, University of Minnesota Press.
- Appadurai, Arjun 2001 A lokalitás termelése. *Regio*, 3:9.
- Bakk Miklós 2004 Az autonómia-tervek két szakasza Erdélyben 1989 után. *Magyar Kisebbség*, 1–2. On-line: http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/2004_1-2_03_bakk.pdf
- Bakk Miklós – Bodó Barna 2003 *Státusdiskurzus*. Timișoara, Editura Marineasa / Szörvány Alapítvány.
- Bakk Miklós 2005 A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete. *Regio*, 4:11-31. On-line: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00060/pdf/011-031.pdf>
- Bakk Miklós 2002 A menetközbeni paradigma. *Magyar Kisebbség*, 1:21-26. On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=18&cikk=m020102.html>
- Bakk Miklós 2000 Modellviták – rejtett stratégiák. *Magyar Kisebbség*, 1. On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=14&cikk=m000102.html>
- Bakk Miklós 1999 Diskurzus és valóság: a román paradoxon. *Magyar Kisebbség*, 1. On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=11&cikk=m990124.htm>
- Bakk Miklós 1998 Kisebbségi léthorizont és modernitás. *Magyar Kisebbség*, 3–4. (13–14). On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=lsz&lapiid=10>
- Bakk Miklós 1998 Románia és Közép-Európa – két kiegyezés. *Magyar Kisebbség*, 1. On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=8&cikk=m980103.htm>
- Balázs Sándor 1995 *Identitástudatunk zavarai*. Kriterion, Bukarest.

- Barth, Fredrik (1969, 1998) *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Bergen – Oslo, London, Allen&Unwin. (2. ed. Long Grove, Illinois, Waveland Press).
- Barth, Fredrik 1996 Elhatárol(ód)ások. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1:3-25. On-line: <http://www.sze.hu/mtdi/gyoreuropa/Magyar/Barth1996.doc>
- Baudrillard, Jean 1997 A különbség melodramája; A radikális egzotizmus. In *A rossz transzparenciája*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermédia, Budapest, 107-118; 125-132.
- Bauman, Zygmunt 2005 *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged, Szukits.
- Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András 2002 *Távoli szomszédok. Jánosomorja és Andau*. Budapest, TLA, Regio Könyvek.
- Bárdi Nándor 2005 A magyar (nemzeti) kisebbségi társadalmak értelmezési modelljei. Előadásvázlat, Budapest, Teleki László Alapítvány. Előzmény: Összeárkózás és szétfejlődés: On-line: <http://bardi.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=19&p=4488>
- Bárdi Nándor 2004 Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarok kapcsolattörténete. Problémakatalógus. Kalligram, Pozsony. On-line: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=38>
- Biró A. Zoltán 1995 Nagy és Kis Történetek. In *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. KAM, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 249-259.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna – Gagy József – Oláh Sándor – Túros Endre 1996 Vándormunka – otthonról nézve. A Székelyföldről Magyarországra irányuló vendégmunka hatásai a kibocsátó közegre. Összefoglaló tanulmány. In *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. KAM, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 143-183.
- Biró A. Zoltán – Gergely Orsolya – Kiss Adél – Ozsváth Berényi Hajnal 2008 Székelyföld: elitek és jövőképek. *Térség*, 2. On-line: http://www.kam-wac.ro/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=135
- Bodó Barna 2004 Autonómia-paradoxonok. *Magyar Kisebbség*, 1-2:67-73. On-line: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf516.pdf
- Bodó Julianna 2007 A nemzeti identitás építése. In: *A terep, ahol élünk*. Státus Kiadó, Csíkszereda. On-line: http://www.kam-wac.ro/index.php?option=com_content&task=view&id=122&Itemid=43
- Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág.

- Bourdieu, Pierre 1989 The Corporativism of the Universal: The Role of Intellectuals in the Modern World. *Telos*, No. 81. (Fall); magyarul: Az egyetemesség szószólói. *Magyar Lettre*. 20. szám (1996 tavasz), 2-5.
- Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1:7-22.
- Boross Balázs 2004 Utak a csángókhoz. /Változat: Első lépések a terepen. Találkozás a pusztinai csángókkal./ On-line: <http://www.mek.oszk.hu/06800/06818/06818.pdf>
- Boross Balázs 2005 Mi az hogy Csángóföld?/ On-line: http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/boross_balazs/index.html
- Bozóki András 2004 Az Európai Unió és Magyarország. Passzívan támogatott csatlakozás. In Bayer József szerk. Az uniós csatlakozás küszöbén. A Magyar Politikatudományi Társaság 2003. május 30-i vándorgyűlésének előadásai. Budapest, MPT, 9-21.
- Brubaker, Rogers 2006 Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában. *Regio*, 3:3-30.
- Brubaker, Rogers 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7-8. On-line: http://www.mtaki.hu/docs/all_in_one/rogers_brubaker_csoportok_nelkuli_etnicitas_beszelo_2001_7_8.htm
- Brubaker, Rogers 2006 Nacionalizmus új keretek között. Budapest, L'Harmattan.
- Clifford, James 2000 Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39. (ősz). On-line: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre39/clifforddia.htm>
- Csepeli György 1992 Nemzet által homályosan. Budapest, Századvég.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária, 2002 Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében. Budapest: Balassi Kiadó.
- Egry Gábor 2012 „Két pogány közt”? Régió, nemzet, őslakók és gyarmatosítók a két világháború közti Erdélyben. *Múltunk*, 4:66-88. Ugyanitt a konferencia Bevezetője is.
- Eysenck, Hans Jürgen 1996A szociális attitűdök szerveződése. In Lányi Gusztáv szerk. *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet. 90-114.
- Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó – Pulay Gergő – Szombati Kristóf 2014 Nemzet a mindennapokban. Az új nacionalizmus populáris kultúrája. Budapest, L'Harmattan.
- Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó 2010 Hazatérő idegenek. Az etnikai migráció formái, okai és hatásai a Kárpát-medencében. In Hárs Ágnes – Tóth Judit szerk. *Változó migráció – változó környezet*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 57-86.

- Geertz, Clifford 1993 *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology*. London, Fontana Press.
- Geertz, Clifford 1994 A „bennszülöttek szemszögéből”. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 200-216.
- Geertz, Clifford 1994(a) A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó, 104-125.
- Geertz, Clifford 1994(b) *Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity*. Public Lectures 7., Collegium Budapest. <http://www.colbud.hu/publications/publiclectures.shtml>
- Geertz, Clifford 1998 Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale*, 31. Elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
- Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám, elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/geertz.htm>
- A.Gergely András – Varga Andrea 2010 „Elbeszéd” és „elpolitika” a politikai tünemények hátterében. *Kultúra és Közösség*, 1. szám, *Belvedere Meridionale*, Szeged, 73-79.
- A.Gergely András 2006 *Alpok-Adria együttműködés: egy kisebbségi horizont*. Ismertető a Stefan Böckler, Cseresnyés Ferenc et al. szerk. *Kisebbségek és határon átnyúló együttműködés az Alpok-Adria térségben*. Győr, *Alpok-Adria Munkaközösség*, 2004. kötetéről, In *Tudományterületi át(-)tekintések*. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, *Munkafüzetek*, No. 101: 185-189.
- A.Gergely András 2005 Én az vagyok, aki a Nem Ők. Recenzió Fredrik Barth kötetéről, új kiadása ürügyén. *Anthropolis*, 2.2:226-229. On-line: http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=96
- A.Gergely András – Lévai Imre eds. 2004 *Regions and Small States in Europe*. Budapest, Institute for Political Science, *Integration Studies*, No. 16.
- A.Gergely András 2003 *Kisebbségek és az integrációs csatlakozás*. Tematikus közelítések Magyarország európai integrációs csatlakozásának háttérelmézéséhez. MTA PTI, Budapest, *Integrációs Tanulmányok*. On-line: <http://www.mek.oszk.hu/01900/01999/01999.htm>
- A.Gergely András 2003 *Kisállam nem állam? Interkulturális átmenetek és multikulturális divergenciák a kisállamok uniós csatlakozási folyamatában*. In Hülvelly István szerk. *Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben*. MTA PTI, *Európa Tanulmányok* 7., Budapest, 78-124.

- Giddens, Anthony 2004 Jegyzetek a jövő antropológiájához, az antropológia jövőjéhez. *Anthropolis*, 1.1:38-44.
- Goffman, Erving 1956 *Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh. (Magyarul: 2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó).
- Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc szerk. 2008 *Lokális és transznacionális életpilágok*. Kriza János Társaság, Kolozsvár.
- Ilyés Zoltán 2003 A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben. *Székelyföld*, 5:109-122. On-line: http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/ilyes_zoltan/szakralis_taj.doc
- Ilyés Zoltán 2003 Az emlékezés és az újratanulás terei – a „hónvagyturizmus” mint tér- és identitásszervezés. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk. *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *Tabula könyvek*, 51-58. On-line: http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/ilyes_zoltan/honvagyturizmus.doc
- Ilyés Zoltán 2007 „Kozsókos mefisztók” és „hazaszerető papok”. A csíki görög katolikus papság igazodás-kényszerei a Millenium évtizedében. In A.Gergely András – Papp Richárd szerk. *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 167-178. On-line: http://www.anthroport.hu/lapozo.php?akt_cim=76
- Ilyés Zoltán – Papp Richárd szerk. 2005 *Tanulmányok a szórványról*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok” sorozat. On-line: http://www.mtaki.hu/kiadvanyok/ilyes_zoltan_papp_richard_tanulmanyok_a_szorvanyrol_main.html
- Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel szerk. 2010 *Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár.
- Kapuscinski, Ryszard 1999 A migráció mint életstratégia. *Magyar Lettre Internationale* 33. (nyár), 24-26. Elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre33/kapuscinski.htm>
- Kántor Zoltán 2002 A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új megközelítése. *Magyar Kisebbség*, 1. (23):3-20.
- Kántor Zoltán 2005 *Nacionalizmus. Izmus? Confessio*, 3. On-line: http://www.mtaki.hu/docs/etnopolitikai_modellek/kantor_zoltan_nacionalizmus_izmus_confessio_2005_3_szam.htm; valamint (2006) In Czoch Gábor – Fedinec Csilla szerk. *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemről*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 87-98.

- Keményfi Róbert 1994 Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban. *Folklór és Etnográfia* 84. KLTE, Debrecen.
- Keményfi Róbert 2003 A kisebbségi tér változatai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Kjosszev, Alekszandar 2000 Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* 37. (nyár), 7-10. Elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre37/kjosszev.htm>
- Klamár Zoltán szerk. 2005 Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében. Aszód – Budapest, PMMI – Petőfi Múzeum – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Kovács Éva 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. *Etnopolitika*. TLA, Budapest, 43-56.
- Kovács Éva 2004 Előszó. In ugyanő szerk. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. PTE-BTK Kommunikációs Tanszék – Regio Könyvek, TLA Budapest, 7-17.
- Kovács János Mátyás szerk. 2002 *A zárva várt Nyugat*. Kulturális globalizáció Magyarországon. Budapest, 2000 Könyvek – Sík Kiadó.
- Kovács Nóra – Szarka László /– Osvát Anna/ szerk. 2002–2005 *Tér és terep*. Tanulmányok az etnicitás és identitás köréből, I-IV. Az MTA Kisebbségkutató Intézet évkönyvei, /Balassi Kiadó/, Budapest, On-line: http://www.mtaki.hu/kiadvanyok/ter_es_terep_03_main.html
- Lányi Gusztáv szerk. 1996. *Politikai pszichológia*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet.
- Lányi Gusztáv 2005 *Politikai pszichológia – Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest, Józsefvárosi Könyvtár.
- Lendvai L. Ferenc 1997 Befejezés: Közép-Európa versus Pán-Európa. In *Közép-Európa koncepciók*. Budapest, Áron Kiadó, 233-280.
- Lévi, Giovanni 2006 *A távoli múlt*. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 21-33.
- Lévi-Strauss, Claude 1999 *Faj és történelem*. Budapest, Napvilág Kiadó. Elektronikus kiadás: <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/strauss.html>
- Márkus György 1992 *Kultúra és modernitás*. Hermeneutikai kísérletek. Bp., T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.
- Melegh Attila 2011 *A mozgó Kelet*. Globális térképek és a státustörvény. On-line: <http://www.freeweb.hu/eszmelet/55/melegh55.html>

- Niedermüller Péter 1999 Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. Replika, 38. Elektronikus változat: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/>
- Niedermüller Péter et al szerk. 2008 Sokféle modernitás. Budapest, L'Harmattan.
- Nyíri Pál: Kivándorolni hazafias? On-line: <http://www.publikon.com/htmls/tanulmanyok.html?ID=52&essayID=461>
- Örkény Antal 2011 A harmadik országbeli állampolgárok honosítással kapcsolatos vélekedései, és ezek összefüggése a migráció különféle aspektusaival. In Kovács András szerk. Magyarra válni. Bevándorlók honosítási és integrációs stratégiái. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 127-180.
- Papp Richárd 2003 Etnikus vallások a Vajdaságban? MTA Kisebbségkutató Intézete – Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Preda, Sînziana 2010 A bánási csehek. Migráció és identitás. In Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel szerk. Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár, 247-256.
- Pulay Gergő 2005 Vendégek, akik maradtak. *Anthropolis*, 2.2:38-42.
- Salat Levente 2001 Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 200-219.
- Salat Levente – Smaranda Enache 2004. Relațiile româno-maghiare și modelul de reconciliere franco-german. / A román-magyar kapcsolatok és a francia-német megbékélési modell. / Romanian-Hungarian Relations and the French-German Reconciliation. (Volum trilingv.), Cluj: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală.
- Sanbar, Elias 2006 Téren és időn kívül. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. A múlt politikai felhasználásai. Budapest, L'Harmattan, 105-112.
- Siikala, Anna-Leena Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak (Az identitás keresése). Forrás: <http://www.folkline.hu/kiadvanyok/siikala.html>
- Sik Endre 2000 Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre – Tóth Judit szerk. Diskurzusok a vándorlásról. MTA PTI, Budapest. Elektronikus forrás: <http://menedek.hu/docs/diskurzusok/08.pdf>
- Silberman, Neil Asher 2006 A múlt strukturálása. Izraeliek, palesztinok és a régészeti emlékek szimbolikus hatalma. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. A múlt politikai felhasználásai. Budapest, L'Harmattan, 89-103.
- Szabó Zoltán 1999 Diaszpóranemzet. Osiris, Budapest.

- Szarka László 2004 Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban. In Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Budapest, Lucidus Kiadó. Elektronikus forrás: www.mtaki.hu/docs/kisebbségi_lethelyzetek/szarka_laszlo_kisebbs_lethelyzetek_i_1_tobbseg_kisebbsseg.pdf
- Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea szerk. 2005 Kisebbség – többség. (Nemzetfelfogások sorozat 1.) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Varga Andrea 2006 A moldvai magyar római katolikusok oktatásának kérdése és a helyi közigazgatás 1859–1920 között. In Diószegi László szerk. A moldvai csángók. Teleki László Alapítvány, Budapest, 71-76.
- Varga Andrea 2006 Moldvai katolikusok a Vatikán és a Szekuritáté között. In A moldvai csángók. Veszélyeztetett örökség – veszélyeztetett kultúrák. TLA, Budapest, 157-161.
- Varró Zsuzsa 2003 Összetéveszthetetlen hasonlóság. Az etnikai identitás és a hagyományokhoz való viszony a budapesti kurd közösségben. In A.Gergely András – Papp Richárd szerk. Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok 1. MTA – ELTE – Könyv Kiadó, Budapest, 202-211. On-line: <http://www.mek.oszk.hu/06800/06818/06818.pdf>
- Vincze Gábor 2008 Egy magyar etnikai csoport a román nemzetépítés árnyékában. A moldvai csángó-magyarok sorsa a 19. század végétől a 21. század elejéig. In Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc szerk. Lokális és transznacionális életvilágok. Kriza János Társaság, Kolozsvár, 9-74.